

Etnoqrafik səciyyəli dialekt leksikasının türk dilləri dialektlərində qarşılıqlı inteqrasiyası

Mirvari İsmayılova
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində xüsusi lay təşkil edən etnoqrafik leksikanın türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyası prosesi araşdırılır. Xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin çox fərqli dövrlərini əks etdirən bu faktlar Azərbaycan xalqının, eləcə də ümumən bütün türk xalqlarının məişətinin, həyat tərzinin, adət-ənənələrinin, etnogenezinin, maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinə yardım etməklə yanaşı, eyni zamanda prototürklərin ilk vətənlərinin hansı ərazi olduğunu təsdiq etmək üçün faktlar verir. Həmçinin bu ərazinin (Ön Asiya – Azərbaycanın) həm müasir insan tipinin formalaşdığı, həm də dilin təşəkkülü, ilkin miqrasiyaların, ilk dialekt parçalanmalarının baş verdiyi ərazi olduğunu təsdiq edir. Türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid lüğəvi vahidlər geniş bir ərazini əhatə edir və onlar çox fərqli sahələri özündə birləşdirir. Bununla belə etnoqrafik leksikanın müəyyən bir hissəsini tədqiqatə cəlb etməklə dialekt və şivələrdə qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərində müəyyən nəticələr əldə etmək mümkündür. Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan qədim adət-ənənələrə aid etnoqrafik leksika daha çox dialektlərdə qorunur: Azərbaycan etnoqrafik leksikasının qədim yazılı abidələrdə, dilimizin və digər türk dillərinin dialekt və şivələrində etnoqrafik leksik vahidlər kimi işlənməsi Azərbaycan etnogenezinin tarixi köklərinin qədimliyini göstərir, eyni zamanda bu leksik layın məhz Azərbaycan dialektlərindən digər türk dillərinə inteqrasiya etdiyini göstərir, eyni zamanda ilk dialekt bölünmələrinin istiqamətini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Açar sözlər: dialektlər, etnoqrafik leksika, mərasim leksikası, etnogenez, inteqrasiya.

Взаимная интеграция этнографической диалектной лексики в диалекте тюркских языков

Мирвари Исмаилова
доктор филологических наук, профессор
электронное почта: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Резюме

В статье исследуется процесс интеграции этнографической лексики, образующей особый пласт диалектов и акцентов азербайджанского языка, в диалекты тюркских языков. Эти факты, отражающие самые разные периоды материальной и духовной культуры народа, помогают изучать быт, образ жизни, обычаи, этногенез, историю материальной и духовной культуры азербайджанского народа, а также всех тюркских народов в целом. Это также подтверждает, что этот регион (Средняя Азия - Азербайджан) - это территория, где сформировался современный человеческий тип и формирование языка, первые миграции, первая фрагментация диалектов. Лексические единицы этнографии тюркских народов охватывают обширную территорию и объединяют в себе самые разные области. Однако, вовлекая в исследование определенную часть этнографической лексики, можно добиться определенных результатов в вопросах взаимной интеграции диалектов и акцентов. Этнографическая лексика древних традиций, сохранившихся до наших дней, в основном сохранилась в диалектах: развитие азербайджанской этнографической лексики как этнографических лексических единиц в древних письменных памятниках, диалектах и акцентов нашего языка и других тюркских языков свидетельствует о древности Исторические корни азербайджанского этногенеза, демонстрируют интеграцию азербайджанских диалектов с другими тюркскими языками и в то же время помогают определить направление первых диалектных делений.

Ключевые слова: диалекты, этнографическая лексика, обрядовая лексика, этногенез, интеграция.

Mutual integration of ethnographic dialect lexicon in the dialect of Turkic languages

Mirvari İsmayılova
 doctor of Philology, professor
 e-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Summary

The article examines the process of integration of ethnographic vocabulary, which forms a special layer of dialects and accents of the Azerbaijani language, into dialects of the Turkic languages. These facts, reflecting the most different periods of the material and spiritual culture of the people, help to study the way of life, way of life, customs, ethnogenesis, the history of the material and spiritual culture of the Azerbaijani people, as well as all Turkic peoples in general. It also confirms that this region (Central Asia - Azerbaijan) is the territory where the modern human type and the formation of the language, the first migrations, the first fragmentation of dialects were formed. The lexical units of the ethnography of the Turkic peoples cover a vast territory and combine a variety of areas. However, by involving a certain part of the ethnographic vocabulary in the study, it is possible to achieve certain results in matters of mutual integration of dialects and accents. The ethnographic vocabulary of ancient traditions that have survived to this day is mainly preserved in dialects: the development of Azerbaijani ethnographic vocabulary as ethnographic lexical units in ancient written monuments, dialects and accents of our language and other Turkic languages testifies to the antiquity. The historical roots of Azerbaijani ethnogenesis demonstrate the integration of Azerbaijani dialects with other Turkic languages and at the same time help to determine the direction of the first dialectal divisions.

Key words: dialects, ethnographic vocabulary, ritual vocabulary, ethnogenesis, integration.

Annotasiya. Məqalədə müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən etnoqrafik leksikanın ümumtürk dillərinə və dialektlərinə inteqrasiyası təhlil edilir, bu leksik vahidlərin həm dialekt və şivələrimizdə, həm də qədim və orta türk yazılı abidələrində əksi müşahidə olunur.

Aktuallıq. Ön Asiyadan boy ataraq bütün dünyaya səpələnmiş, cahanşumul tarix yazan türklərin tarixi, dili, mədəniyyəti, həyat tərzini, düşüncəsi, həyata baxış fəlsəfəsi, etnoqrafiyası zəngin olmaqla bərabər, türk xalqlarının qədim və dərin tarixi köklərindən xəbər verir. Xalqın tarixi, dilinə aid olan faktları mühafizə edib saxlayan, bu günümüzdə çatdıran dialektlərdə xalqın etnoqrafiyasını əks etdirən leksik vahidlər xüsusi lay təşkil edir.

Etnoqrafik leksika xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir, ayrı-ayrı türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin yaranması və inkişafından, onların yayılması və qarşılıqlı mədəni əlaqələrindən, inteqrasiyasından bəhs edir. Bu mənada etnoqrafik leksikanı əks etdirən sözlərin araşdırılması həm Azərbaycan xalqının, həm də ümumən bütün türk xalqlarının etnogenezinin, maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin, məişətinin, həyat tərzinin, eləcə də ədəbi dil tarixinin qədim dövrlərinin öyrənilməsi üçün misilsiz faktlar verir. Qeyd edək ki, etnoqrafik leksika termini bəzən fərqli şərh olunur: peşə-sənət leksikası, maddi mədəniyyət leksikası, məişət leksikası və s. Etnoqrafik leksika anlayışının dilçilər tərəfindən necə adlandırılmasından asılı olmayaraq bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların türk dillərinin müqayisəli, dialektlərdə qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Metod. Məqalədə dilçiliyin təsviri, müqayisəli-tarixi, etimoloji və etnolinqvistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş

Türk xalqlarının etnoqrafik leksikasını toy mərasim leksikası, yas mərasim leksikası, bayram mərasim leksikası, müxtəlif mərasimlərə, fəsillərə uyğun mövsümi mətbəx mədəniyyəti leksikası, təsərrüfat həyatı ilə bağlı etnoqrafik leksika və s. kimi qruplaşdırmaq olar. Təbii ki, bu leksikanın əhatə dairəsi olduqca genişdir və onların hamısını tədqiqatə cəlb etmək müəyyən vaxt tələb edir. Lakin türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid lüğəvi vahidlərin müəyyən bir hissəsini tədqiqatə cəlb etməklə dialekt və şivələrdə qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərində müəyyən nəticələr əldə etmək mümkündür.

Türk xalqlarının adət-ənənəsində özünəməxsus xüsusi yer tutan, etnoqrafik zənginliyi ilə seçilən toy mərasimlərinə aid leksika bir kult kimi onun türklərin həyatında nə qədər böyük önəm daşdığına, bir kult səviyyəsinə yüksəldiyinə göstəricisidir. Toy adət-ənənəsi ilə bağlı etnoqrafik leksika türk dilləri dialektlərində çox zəngindir. Toy və nişan mərasimlərini xüsusi təmtəraqla keçirməyi sevən türklər arasında azərbaycanlılar xüsusilə seçilir. Azərbaycan nağıl və dastanlarında xatırlanan “qırx gün, qırx gecə toy çaldırmaq” deyimi məhz bu təmtərağı ifadə edir. Oğuzların dilində və etnoqrafiyasında rast gəlinən *şülən* sözünün oğuz abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da böyük qonaqlıq mənasında işləndiyi məlumdur. Əslində isə abidədə *şülən* sözü hər cür qonaqlıq mənasında yox, müəyyən məqsədlə xalq üçün verilən ziyafət mənasında işlənmişdir: *Ağ ayılda ağca qoyunu sorar olsan, Ağam Beyrəgin şüləniydi. Ağam Beyrək gedəli şülənim yoq.* “Kitabi-Dədə Qorqud” da *şülən yeməyi* söz birləşməsi toyda, düyündə verilən yemək mənasında da işlənmişdir. Beyrək Yalançı oğlu Yalancuğun toyunda Qazan bəydən belə bir xahiş edir: *Sultanım, məni qosan da şülən yeməgin yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan – dedi.* Burada qeyd etmək lazımdır ki, Kitabi-

Dədə Qorqud da təsvir olunan oğuz elinin adətinə görə *şülən zamanı* qoyun (ağca qoyun), toy, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilir. Bu fakt *şülən* sözünün adı qonaqlıq mənasında deyil, daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalq üçün verilən ümumi ziyafət mənasında işləndiyini göstərir. Orxan Şaiq Gökyay *şülən* sözünün – sultanların və bəylərin çəkdiyi süfrə, bütün xalq üçün hazırlanmış yemək, əsgərə və xalqa verilən ümumi ziyafət; ümumi qurban yeməyi mənasında işləndiyini göstərir (3, 287). *Şülən* sözü orta əsrlər yazılı abidələrində (“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə), Aşıq Ələsgərin qoşmalarında rast gəlinir: “Erkək kəsib, ağır məclis qururdu, *Şülən* çəkilib malların dağlar”; “Bir həftə ziyafət göydə yüksəldi, Şah Abbas *şülənli* məclis düzəldi” və bir çox xalq dastanlarında (“Səyyad və Sədat”) rast gəlinir. Azərbaycan xalqının qədim etnoqrafik adət və mərasimlə bağlı olan *şülən* sözü Azərbaycan dialektlərində bir qədər fərqli mənalarda geniş şəkildə işlənir: *şülən olmaq* – talan mənasında (Qazax); *şilan* böyük qonaqlıq mənasında (Təbriz, Oğuz); *şilan* (Abşeron); *şülən bol yemək*, *şülən eləmək* – talan etmək mənasında (Bərdə); müftə yemək mənasında Şınıx şivəsində, *şilan* – böyük qonaqlıq (Oğuz, Təbriz), *şilə* (Ağbaba, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Lerik, Gədəbəy, Goranboy, Zəngilan, Naxçıvan dialekt və şivələri), *şilaşı* – yemək (İrəvan), *şilan* – bol (Göyçay), *şinnig* – bolluq (İmişli) və s. işlənir (5, 180). Azərbaycan dialekt və şivələrinə inteqrasiya edərək geniş işlənən bu etnoqrafik söz onun xalqın adət və ənənəsində dərin kök saldığını sübut edir.

Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan qədim toy adət-ənənələrinə aid etnoqrafik leksika daha çox dialektlərdə qorunur:

Dırnax (Fizuli) – gəlinə verilən cehizlik heyvandır, *başbəzəyi* (Gədəbəy) – gəlin üçün hədiyyə, *bayramçılıx* (Sabirabad) – gəlinə bayramda verilən hədiyyə, *başlıq*: *umacağ-başlıq gözləntisi* (Kürdəmir), *kəsim-başlıq* (Hamamlı), *mehir-başlıq* (Oğuz, Şəki), *südpulu* (Zəngilan), *dişxərçi* – qız evinə toyqabağı gedən ərzaq (Ağcabədi). Gəlinə başlıq verilməsi qədim adətlərdən hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da, müasir dövrümüzdə Türkiyədə, eləcə də Azərbaycanın bəzi bölgələrində gəlinə başlıq verilməsinə rast gəlinməsi onun türklərdə qədim adət olduğunu göstərir.

Külçə – mərasim yemək adı, *külçə* gəlin köçərkən ona süddən yoğrularaq bişirilib verilən şirin çörək növüdür. Bu çörək növü adətən müxtəlif milli bayramlarımızda hazırlanır. Şamaxı və Şəki dialektlərində bu söz “təndirdə bişirilən yağlı çörək” mənasında işlənir: - *Şamaxıya getdün külçə yeməmiş olma*. (Şamaxı); *Külçəni bayramda yapallar* (Şəki). *Külçə* Kürdəmir şivəsində də geniş işlənir. Tədqiqatçılar mərasim şirniyyat növünün müxtəlif areallarda yaşayan qıpçaqlarda eyni funksiyanı daşdığını əsas götürərək onun qıpçaq mənşəli olduğunu söyləyirlər. Məsələn, tatarların toy mərasimində *külçə* xüsusi olaraq hazırlanır və gəlinə toy hədiyyəsi kimi anası tərəfindən küldə bişirilərək hədiyyə edilir. F.Bəyazitova *kalın kölçə*, *arqış kölçəsi* kimi mərasim şirniyyatın

adını qeyd edir (7, 49-57). Qaraqalpaq dilində də eyni funksiyanı daşıyan şirniyyat növünə *quluşu-külçə* deyilir. E.Tenişev sarı uyğur dilində bu şirniyyata *kömöç-külçə*, *küməç* – *toy çörəyi* şəklində işləndiyini qeyd etmişdir (8, 98).

Yengə sözü qədim türk yazılı abidələri Kitabı-Dədə Qorqud, Qədim türk, İbn Mühənnə lüğətində, bir çox dialekt və şivələrdə böyük qardaşın arvadı mənasında işlənir: *yengə* (Qazax, Tovuz, Qax, Zaqatala, Başkeçid), *yenga* (Balakən) şivələrində, eyni mənada türk dilində işlənir. Lakin bu söz etnoqrafik vahid kimi gəlin köçürülən zaman onun yanında gedən qadın mənasında da işlənir.

Balgə/bəylə şəklində dialekt leksikasında işlənən söz əkin sahələrində sərhəd bildirən nişan mənası ilə yanaşı oğlan evindən qız evinə aparılan nişan mənasında etnoqrafik söz kimi: *balgə* (Gəncə, Şəmkir, Kəlbəcər, Zəngilan, Oğuz,), *bəliyə* (Şəki) dialektlərdə işlənir.

Türk xalqlarının çox böyük önəm verdiyi bayramlardan biri Novruzdur. Novruz bayramını dinlə əlaqələndirmək cəhdləri olsa da, onun sırf təbiət hadisəsi kimi hələ qədimdən türklərin xüsusi təntənə ilə qeyd etdikləri mərasim bayramı olduğu məlumdur. Yazın gəlişini xüsusi mərasimlərlə qeyd etmək türklərdə adət olub. Qobustan qayaları üzərində yazın gəlişini qeyd edən insanların rəsmləri həkk olunub ki, bu fakt bir daha Novruz bayramının türk xalqlarına aid olduğunu, Zərdüştükdən bəri qeyd olunduğunu göstərir.

Taraqqa – Novruz bayramı ilə əlaqədar şənliklərdə istifadə olunan “fişəng” mənasında “Kitab-Dədə Qorqud” da işləndiyi kimi dialektlərimizdə: *Bayramda taraqqa atardıx* (Şuşa, Ordubad) şivələrində rast gəlinir.

Şeşəndaz plov yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növüdür.

Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan “Qış bayramı”nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) *xəşil*, *plov bişirilir*. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə “Xıdır Elləz” adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) *qovut* hazırlanıb. Bu bayram Azərbaycandan fərqli olaraq Türkiyə və Makedoniyada Xıdırəlləz adı altında “Yaz bayramı” kimi qeyd olunur. *Qovut* sözü M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində *kağut* formasında qeydə alınmışdır (4, 404). Bu sözün *kagut/kogut* kimi qədim prafomaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır.

Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfə, Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi tənqidi fikrinin, eyni zamanda dünya fəlsəfi fikrinin başlanğıcı olan “Avesta”da zərdüştlerin dini mərasimləri vaxtı istifadə edilən Haoma içkisi indi el arasında *həməşərə/həməşirə* şəklində işlənir (2,129).

Hədik etnoqrafik söz kimi geniş areala malikdir. Körpə uşaq diş çıxararkən əziyyət çəkməməsi üçün qarğıdalı, lobyə, buğda, qoz ləpəsi, çətənə və s. ləpəli bitkilərin qarışığından hazırlanır. Demək olar ki, Azərbaycanın

bütün bölgələrində, Qərbi Azərbaycanın Qəmərli və Zəngibasar şivələrində işlənir.

Halvanın daha çox mərasim yeməyi kimi yas məclislərində bişirildiyi göstərilə də, onun başqa bir mərasimlə - Novruz bayramı ilə əlaqədar kiçik çillədən sonra bişirildiyi müşahidə olunur. Daha çox Bakı – Abşeron bölgəsində, Kürdəmir şivəsində geniş yayılmış *səməni halvası* bəzən *qara halva* və ya *İsfahan halvası* (Salyan şivəsi) adlanır. Bu halva növü eyni zamanda Türkmənistanda da Novruz-yaz bayramında bişirilir. Oğuzlarda, qədim hunlarda buğdanın qovrulub ondan şirin yemək bişirilməsi adət imiş. Bu fakt *səməni halvasının* Azərbaycan ərazisindən inteqrasiya edərək digər bölgələrə yayıldığını deməyə əsas verir.

Yas mərasimləri də qədim türklərdə xüsusi rituallarla qeyd olunub. Uzaq Şərqdə, Şərqi Sibirdə, Altaylarda dəfn olunmuş şəxslərin məzarları üstündə hündür sal daşlardan xüsusi qurğular inşa edirdilər. Bu qurğular o qədər möhkəm olub ki, üstündən neçə-neçə minillər keçməsinə baxmayaraq hələ də öz əzəmətini itirməmişdir. Türklər bu qurğuları “*məngir*” adlandırırmışlar. Aralıq dənizi adalarından olan Krit adasında da belə daş qurğuları var. Yerli əhali bu daş qurğuları “*məngir*” adlandırır. Məngir sözündən formalaşan *məngirləmək* sözü Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin dialektlərində işlənir (6, 306).

Nəticə. Azərbaycan etnoqrafik leksikasının qədim yazılı abidələrdə, dilimizin və digər türk dillərinin dialekt və şivələrində etnoqrafik leksik vahidlər kimi işlənməsi Azərbaycan etnogenezinin tarixi köklərinin qədimliyini göstərir, eyni zamanda bu leksik layın məhz Azərbaycan dialektlərindən digər türk dillərinə inteqrasiya etdiyini göstərir, eyni zamanda ilk dialekt bölünmələrinin istiqamətini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova M.N. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, ADPU, 2018.
2. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
3. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.
4. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət-it türk. I cild. Bakı, Ozan, 2006.
5. Qurbanova İ.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014.
6. Məmmədli F. Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin etnolinqvistik vahidləri// Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, Nurlan, 2004.

7. Баязитова Ф.С. Наименование молочных продуктов в башкирских говорах. Вопросы лексикологии и лексикографии Башкирского языка. Уфа, 1983.
8. Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва, Наука, 1976.
9. Танrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
10. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, Bakı Universiteti, 2006.